

บทที่ 1

บทนำ

1. ที่มาและความสำคัญของปัญหา

การชลประทานแบบเหมืองฝาย เป็นการจัดการการใช้น้ำจากแหล่งธรรมชาติ เพื่อใช้ประโยชน์ในการเกษตรกรรม ซึ่งวัฒนธรรมนี้ได้ถ่ายทอดถึงคนไทยที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นล้านนาหรือภาคเหนือตอนบน ได้แก่จังหวัด เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย แพร่ น่าน พะเยา และแม่ฮ่องสอน ดังจะเห็นได้จากการมีกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายกระจายอยู่แทบทุกตำบล ทุกหมู่บ้าน ซึ่งวัตถุประสงค์ของการจัดการใช้น้ำเหมืองฝาย มีความมุ่งหมายให้เกิดความเป็นธรรมในการแบ่งสรรปันน้ำให้แก่เกษตรกรผู้ใช้น้ำได้รับประโยชน์อย่างเท่าเทียมกัน โดยปัจจุบันลักษณะของการจัดการใช้น้ำในแบบพื้นเมืองก็ได้เปลี่ยนมาเป็นการจัดการในรูปแบบของการจัดตั้งกลุ่มผู้ชลประทานเป็นกลุ่ม ๆ มีการเลือกตั้งผู้บริหารและกำหนดข้อบังคับของกลุ่มผู้ใช้น้ำลักษณะของสัญญาหรือกติกาการใช้น้ำบนพื้นฐานของความเห็นชอบร่วมกันตามหลักการประชาธิปไตย และจากการเปลี่ยนแปลงการผลิตทางการเกษตรให้เป็นแบบสมัยใหม่ โดยเน้นการส่งเสริมการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวในเชิงพานิชย์ที่เข้มข้น และหลากหลาย จึงทำให้มีการพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพของระบบชลประทานในภาคเหนือตอนบนขององค์กรเหมืองฝายที่จัดการน้ำในแบบดั้งเดิมในแต่ละท้องถิ่นเกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการใช้น้ำ และการจัดระเบียบทางสังคมในการจัดการน้ำไปด้วย กล่าวคือ มีการพัฒนาโครงสร้างทางกายภาพของตัวฝายและลำเหมืองโดยเปลี่ยนจากไม้เป็นคอนกรีต และมีการเพาะปลูกพืชหลายชนิดต่อปี ทำให้กลุ่มผู้ใช้น้ำหรือองค์กรเหมืองฝายต้องมีการปรับเปลี่ยนไปจากที่เคยรวมกลุ่มกันทำการชลประทาน เพื่อการเพาะปลูกข้าวแต่เพียงอย่างเดียว โดยปลูกข้าวนาปีและนาดอก กลายมาเป็นการร่วมมือกันทำชลประทานเพื่อการเพาะปลูกพืชหลายรอบต่อปี

ตำบลศรีบัวบาน ตำบลป่าสัก และเทศบาลตำบลเวียงยอง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ประชากรส่วนใหญ่ของพื้นที่ทั้ง 3 ตำบล ประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรม และการรับจ้าง ทั้งในและนอกนิคมอุตสาหกรรมจังหวัดลำพูน และมีการใช้ประโยชน์จากลำน้ำแม่สารในด้านการทำการเกษตร เช่น การทำนา การทำสวนผลไม้ การเลี้ยงสัตว์ โดยอาศัยลำน้ำธรรมชาติจากลำน้ำแม่สาร เดิมมีการแบ่งปันน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร โดยการใช้ระบบเหมืองฝาย มีแก้มเมือง แก้มฝายคูแล มีการสร้างฝายกั้นน้ำ โดยใช้ไม้ไผ่รวกทำฝายทุกปี ปัจจุบันมีการสร้างฝายคอนกรีตทดแทนฝายไม้ไผ่รวก ในลำน้ำแม่สารมีฝายที่ใช้ประโยชน์ในด้านการเกษตรด้วยกันทั้งหมด 6 ฝาย ได้แก่ 1) ฝายแม่สารใน(ปัจจุบันเป็นอ่างเก็บน้ำแม่สาร) 2) ฝายทุ่งยาว 3) ฝายป่าสักกลาง 4) ฝายมหาโชค 5) ฝายป่า

ลัก-เวียงของสามัคคี 6) ฝ่ายป่าขาม ทั้ง 6 ฝ่ายอยู่ในเขตรับผิดชอบ 3 ตำบล แต่ละฝ่ายจะมีการจัดการเหมืองฝายของแต่ละฝ่าย โดยจะมีแก้มืองแก้มฝ่ายคอยดูแล มีการเลือกแก้มืองแก้มฝ่ายหรือคณะกรรมการเหมืองฝายและกำหนดข้อบังคับของกลุ่มผู้ใช้ในลักษณะของสัญญาเหมืองฝายหรือกติกาการใช้น้ำบนพื้นฐานของความเห็นชอบร่วมกันของสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ

แต่ในช่วง 11 ปีที่ผ่านมา (พ.ศ. 2539 เป็นต้นมา) มีสถานการณ์ความขัดแย้งเรื่องการแข่งขันน้ำของคนต้นน้ำ กลางน้ำ ท้ายน้ำ ปัญหาเรื่องน้ำไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตร สภาพความเปลี่ยนแปลงหลังจากการสร้างฝายคอนกรีต ความร่วมมือของแต่ละฝ่ายที่ยังไม่ดีเท่าที่ควร ความไม่เข้าใจของวิศวกรผู้ออกแบบโครงสร้างตัวฝาย ความร่วมมือและความเข้าใจที่มีต่อสภาพลำน้ำและโครงสร้างของเหมืองฝายที่เหมาะสมในแต่ละพื้นที่ของหน่วยงานราชการที่รับผิดชอบ รวมถึงสภาพการเปลี่ยนแปลงทางด้านการทำการเกษตรจากการทำนาเป็นการทำสวนลำไย การเปลี่ยนแปลงทางด้านที่ดิน มีการขายพื้นที่ทางการเกษตรให้กับเอกชน ตลอดจนสภาพการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน

จากสถานการณ์ดังกล่าว ทำให้ทีมวิจัยสนใจที่จะศึกษาการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เป็นการศึกษาที่จะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ และวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารของแต่ละเหมืองฝายว่าเป็นอย่างไร ตลอดจนแนวทางแก้ไขปัญหา ของคนในชุมชนเอง รวมถึงชุมชนกับหน่วยงานราชการเพื่อที่จะลดความขัดแย้งการแข่งขันน้ำ ความไม่เข้าใจกัน และเกิดแนวทางพัฒนาความร่วมมือการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม โดยที่ชาวบ้านสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการศึกษาการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารของตนเองในแต่ละเหมืองฝาย ดังนั้น การจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน จึงมีความจำเป็นที่ชาวบ้านจะเข้ามามีส่วนร่วม และตระหนักถึงความสำคัญของความร่วมมือในการจัดการเหมืองฝายของตนเองร่วมกัน

2. วัตถุประสงค์

การจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สาร อำเภอเมือง จังหวัดลำพูนเป็นอย่างไร และแนวทางในการจัดการเหมืองฝายอย่างมีส่วนร่วม ควรเป็นอย่างไร

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 3.1 เพื่อศึกษาการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สาร
- 3.2 เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สาร
- 3.3 เพื่อหาแนวทางพัฒนาความร่วมมือการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม

4. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

4.1 มิติวิจัย

- 1) เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม
- 2) เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับเหตุปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม
- 3) เกิดองค์ความรู้เรื่องแนวทางพัฒนาความร่วมมือเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม

4.2 มิติพัฒนา

- 1) การพัฒนาทางด้านความคิดของคนในชุมชนและหน่วยงานราชการที่รับผิดชอบให้เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน
- 2) ปัญหาที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเหมืองฝายน้อยลง คนในชุมชนและหน่วยงานราชการที่รับผิดชอบมีความเข้าใจซึ่งกัน และกันร่วมกันพัฒนาการจัดการเหมืองฝายต่อไป
- 3) เกิดกลไกความร่วมมือ และกติกากิจการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วมอย่างยั่งยืน

5. ขอบเขตการวิจัย

5.1 ขอบเขตด้านประชากร กลุ่มเป้าหมายในครั้งนี้ คือกลุ่มคณะกรรมการเหมืองฝาย และกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้ง 6 ฝาย ในตำบลศรีบัวบาน ตำบลป่าสัก และเทศบาลตำบลเวียงของ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ได้แก่ ฝายแม่สารใน ฝายทุ่งยาว ฝายป่าสักกลาง ฝายมหาโชค ฝายป่าสัก-เวียงของ สามัคคี และฝายป่าขาม

5.2 ขอบเขตด้านพื้นที่ พื้นที่สำหรับการศึกษานี้ ประกอบด้วย 3 ตำบลได้แก่ ตำบลศรีบัวบาน ตำบลป่าสัก และเทศบาลตำบลเวียงของ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน และพื้นที่รับน้ำทั้ง 6 ฝาย ได้แก่

- 1) ฝายแม่สารใน พื้นที่ที่รับน้ำ ได้แก่ บ้านจำขี้มด บ้านจำบอน และบ้านคอนแก้ว
- 2) ฝายทุ่งยาว พื้นที่ที่รับน้ำ ได้แก่ บ้านทุ่งยาวเหนือ และบ้านทุ่งยาวใต้
- 3) ฝายป่าสักกลาง พื้นที่ที่รับน้ำ ได้แก่ บ้านม้าเหนือ บ้านม้าใต้ และบ้านขัวแคร่
- 4) ฝายมหาโชค พื้นที่ที่รับน้ำได้แก่ บ้านป่าดงงาม บ้านสันคะยอม บ้านสันป่าสัก บ้านสันหลวง บ้านน้ำบ่อเหลือง บ้านหนองปลาขอ และบ้านหนองไซ
- 5) ฝายป่าสัก-เวียงของสามัคคี พื้นที่ที่รับน้ำ ได้แก่ บ้านหลุก และบ้านแม่สารป่าขาม
- 6) ฝายป่าขาม พื้นที่ที่รับน้ำ ได้แก่ บ้านแม่สารป่าแดด และบ้านแม่สารบ้านตอง

5.3 ขอบเขตด้านเนื้อหา การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับ การจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม และแนวทางในการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม โดยสามารถแบ่งได้ดังนี้

- 1) ศึกษาการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สาร
- 2) วิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม
- 3) แนวทางพัฒนาความร่วมมือการจัดการเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม

5.4. ขอบเขตของเวลา การศึกษาครั้งนี้ใช้เวลาในการศึกษาตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ.2550 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2552 รวมทั้งสิ้น 1 ปี 5 เดือน

6. นิยามศัพท์

การจัดการเหมืองฝาย หมายถึง การจัดการใช้น้ำ การวางแผนการใช้น้ำ การจัดสรรน้ำ ตลอดจนการดูแลรักษา ลำเหมือง ตัวฝาย และบริเวณให้สามารถใช้งานและได้รับประโยชน์จากเหมืองฝายมากที่สุด

การมีส่วนร่วม หมายถึง ผู้ที่ได้รับประโยชน์จากการจัดการเหมืองฝายได้ร่วมกันคิดแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับการจัดการเหมืองฝายร่วมกับคนในชุมชนได้แก่ ทีมวิจัยท้องถิ่น กรรมการเหมืองฝาย กลุ่มผู้ใช้น้ำ อาจารย์ นักศึกษา เจ้าหน้าที่หน่วยงานต่าง ๆ ที่รับผิดชอบ

ฝาย หมายถึง สิ่งก่อสร้างที่สร้างกันทางน้ำ ทำมาจากวัสดุที่มีในท้องถิ่น เช่น ไม้ ไม้ไผ่ และ หิน เป็นต้น โดยสร้างขึ้นเพื่อยกระดับให้สูงขึ้นแล้วปล่อยให้ไหลไปตามคลองส่งน้ำ ปัจจุบันมักทำด้วยคอนกรีต

ปากเหมือง หมายถึง ช่องผ่านของน้ำจากฝายเข้าสู่ลำเหมืองหลวง ปากเหมืองมีประตูปิดเปิด เพื่อควบคุมปริมาณน้ำที่จะออกสู่ลำเหมือง

เหมืองหลักหรือเหมืองหลวง หมายถึง คลองส่งน้ำสายหลัก ทำหน้าที่เป็น ทางน้ำที่ชาวนา ขุดเชื่อมแม่น้ำเหนือฝาย นำน้ำส่งไปตามพื้นที่เพาะปลูก เหมืองหลักนี้เปรียบเสมือนเส้นเลือดใหญ่ในระบบเหมืองฝาย

เหมืองแยกหรือเหมืองซอย หมายถึง ลำเหมืองหรือคลองส่งน้ำที่มีขนาดเล็กกว่าเหมืองหลวง ที่แยกออกจากเหมืองหลวงแต่จะมีขนาดใหญ่กว่าเหมืองไส้ไก่ ทำหน้าที่รับน้ำจากเหมืองหลวงจากการทดน้ำของเขียง เข้าสู่พื้นที่เกษตร เหมืองแยกจะมีหลายเส้น

เหมืองไส้ไก่ หมายถึง ลำเหมืองหรือคลองส่งน้ำที่มีขนาดเล็กกว่าเหมืองแยก ที่แยกออกจากเหมืองแยก ทำหน้าที่รับน้ำจากเหมืองหลวงจากการทดน้ำของเขียง เข้าสู่พื้นที่เกษตร เหมืองไส้ไก่ เปรียบเสมือนเส้นเลือดฝอยในระบบเหมืองฝาย

เชิงแบ่งน้ำ หมายถึง อาคารแบ่งน้ำ ทำหน้าที่ ยกระดับน้ำในเมืองหลัก ให้ไหลไปยังลำเหมืองแยก และยกระดับน้ำในเมืองแยก ให้ไหลไปยังเหมืองไส้ไก่ หรือเหมืองชอย เชียงจะแบ่งน้ำจากพื้นที่ สมมุติถ้า เหมืองแยกทางขวา มีพื้นที่รับน้ำมากกว่า เหมืองทางซ้าย ช่องของเชิงทางขวาก็จะใหญ่กว่าช่องของเหมืองทางซ้าย ตามพื้นที่รับน้ำที่มากกว่า

ต้าง หมายถึง ช่องให้น้ำผ่าน หรือท่อส่งน้ำเข้านา เป็นตัวที่แบ่งสรรน้ำให้น้ำเข้าสู่นาแต่ละฝืนตามปริมาณที่กำหนด

ช่างน้ำ หมายถึง การระบายน้ำเข้านา หรือระบายน้ำออกจากนา การปิดเปิดน้ำที่ต้าง จะใช้ก้อนดินโคลนที่อยู่ใกล้ ๆ นั้นเอง

แก่เหมืองแก่ฝาย หมายถึง หัวน้ำระบบเหมืองฝาย

กลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำ หมายถึง กลุ่มบุคคลที่รวมตัวกันเพื่อรับประโยชน์ร่วมกันและมีกิจกรรมต่อกันในการจัดระบบการใช้น้ำเพื่อการเกษตร โดยมีการกำหนดกติกาข้อบังคับของกลุ่มไว้อย่างชัดเจน และอยู่ภายใต้การถือปฏิบัติตามพระราชบัญญัติการชลประทานราษฎร์

ปัจจัยหลัก หมายถึง สาเหตุหรือองค์ประกอบหลักที่มีผลต่อการจัดการเหมืองฝายในลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน

ปัจจัยหนุนเสริม หมายถึง สาเหตุหรือองค์ประกอบที่เข้ามาเสริมที่มีผลต่อการจัดการเหมืองฝายในลุ่มน้ำแม่สารอย่างมีส่วนร่วม อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน